

Alexander Münninghoff

De stamhouder

Een familiekroniek

2017 Prometheus Amsterdam

Ik ben geboren op 13 april 1944 in Posen, een oude Poolse stad die eeuwenlang Poznań werd genoemd. Maar toen ik er geboren werd, te midden van bombardementen die het einde der tijden leken aan te kondigen, was Posen een Duitse stad, een logistiek knooppunt van waaruit Hitler-Duitsland zijn Heerestruppen een paar jaar eerder in drie aanvalsgolven naar de Sovjet-Unie had gestuurd. Voor dat avontuur kreeg Posen nu de ellendige afrekening terug: de afgrijselijk verminkten, de schreeuwende gewonden in hun onmenselijke lazaretten, de stapels doden die op karren werden geladen om in greppels te worden gedumpt. En de onafzienbare stoeten vluchtelingen, die maar één ding wilden: weg van hier.

Mijn familie had deel aan dat drama. Over hen gaat dit boek. En over de gevolgen van de oorlog. Over een sluwe grootvader, die op spectaculaire wijze een van de rijkste mensen van Letland was geworden, maar twee dagen voordat de oorlog uitbrak met zijn Russische vrouw en vier kinderen, met achterlating van al zijn bezittingen, moest vluchten naar Nederland. Over een naïeve vader die aan het oostfront, in het uniform van de Waffen-ss, uit idealisme tegen de Sovjets vocht en vervolgens in Nederland ten onder ging. Over een moeder, die na de scheiding naar Duitsland vluchtte en mijn moeder niet mocht zijn. En over mij, de kleinzoon, de zoon, de stamhouder.

*Den Haag, januari 2014
Alexander Münninghoff*

DEEL 1

DE HERENKAMER

Mijn eerste aanraking met de geheimen die mijn leven zouden gaan beheersen, was de vondst die ik op een verloren namiddag op de zolder van ons huis in Voorburg deed. Achter een paar hermetisch gesloten kisten ontdekte ik in de klerenkast, verscholen achter een dikke haag van zwaar naar mottenballen ruikende uitgehangen winterjassen, nog een kist die – achteraf wonderlijk genoeg – geopend bleek te kunnen worden. Er lag, naast wat hemden, broeken en prullaria, een helm in. Zwart en dreigend glanzend, met aan de ene kant een zwart-wit-rood embleem en aan de andere kant twee helwitte kleine bliksemschichten. Instinctief begreep ik dat het ding een geheim vertegenwoordigde. Ik zette hem op en liep ermee naar beneden, naar de herenkamer, waar op dat moment de hele familie aan de borrel zat, in afwachting van het dagelijkse canastaritueel waar de Oude Heer het startsein voor moest geven.

Het was 1948 en ik was vier jaar. De helm zakte diep over mijn ogen, maar door mijn hoofd achterover te buigen kon ik, als door een kijkspleet in een bunker, waarnemen wat er voor me gebeurde.

De eerste die me zag toen ik op de drempel van de zoals altijd zeer rokerige herenkamer verscheen was natuurlijk Wera, mijn moeder. Ze zei niets, maar ik zag aan haar blik dat het erg was wat ik deed. Ze leek even aanstalten te maken om overeind te komen om mij bij zich te nemen, maar nog geen tel later was er al iets van berusting in haar houding gekomen en kroop ze weg in een hoekje van de sofa. De rest van het gezelschap, rond de borreltafel geschaard, reageerde heftiger.

Vrijwel gelijktijdig sloegen Omi en tante Trees een hand voor hun mond en Xeno, mijn oom, wees met uitgestoken wijsvinger naar me. Guus en tante Titty keken elkaar aan en richtten vervolgens hun ogen, groot als wagenwielen, op mij. De enige die lachte was dokter Van Tilburg, de huisarts annex huisvriend.

De Oude Heer verbrak als eerste de stilte. ‘Frans! Ik had je toch gezegd dat je die rommel weg moest doen?’ beet hij met zijn schorre fluisterstem, waar iedereen als de dood voor was, mijn vader toe. Die zat met zijn rug naar de deuropening gekeerd en zag me dus als laatste, pas nadat hij half was opgestaan en zich had omgedraaid. ‘Bully, zet dat ding onmiddellijk af. Waar heb je nou weer rondgehangen? Geef hier!’ commandeerde hij met harde stem. ‘Wera, verdomme, kun je niet beter op hem passen? Sorry, vader, ik was er nog niet aan toegekomen. Alles gaat nu meteen de deur uit.’ En de daad bij het woord voegend, griste hij de helm van mijn hoofd en beende met grote passen de kamer uit en de trap op. Even later hoorden we op de eerste verdieping de deur naar de zolder dichtslaan.

‘Kom eens hier, jongen,’ zei Opa. Het gezelschap leek, na het vertrek van mijn vader, opeens van een last bevrijd. Iedereen, behalve mijn moeder, die zwijgend voor zich uit keek, was druk bezig met net doen alsof er niets gebeurd was. Dokter Van Tilburg had vanzelfsprekend weer een grap achter de hand, waar Omi, tante Trees en tante Titty heel hard en lang om moesten lachen. Luidruchtig werden de kaarten geschud voor canasta, het bridge der katholieken. Frau Kochmann, onze uit het *Baltikum* meegevoerde belegen keukenprinses, werd er via de huistelefoon van verwittigd dat er om halfzeven opgediend kon worden en dat dokter Van Tilburg zou mee-eten. Genoeg tijd voor nog een borrel en een paar oefenrondjes om erin te komen voor de canastasessie na het eten, als er om geld gespeeld zou worden.

Ik ging op Opa’s knie zitten, zoals ik gewend was. Vaak zat ik daar, terwijl hij de grote *Andreas Handatlas* voor me opensloeg en

Europa met me doornam. Nooit het Amerikaanse continent, waar hij overigens ook goede zakelijke contacten mee onderhield, en ook nooit Afrika of Azië, maar altijd Europa. De in 1926 te Leipzig vervaardigde atlas toonde uiteraard slechts de grenzen van voor de Tweede Wereldoorlog. Opa's grenzen, waarbinnen hij zijn fabuleuze rijkdom had opgebouwd vanuit het nietige Letland, waar hij door het blinde lot gedreven zijn vrouw en zijn fortuin had weten te vinden.

Ik hield van de Oude Heer, en in elk geval was ik zo ongeveer de enige in huis die niet bang voor hem was. De genegenheid was wederzijds: Opa's strenge gelaatstrekken verzachtten als hij mij in het vizier kreeg en zijn donkere ogen, die doorgaans vorsend en lichtelijk argwanend rondkeken, wierpen dan hun floers van waakzaamheid af en kregen een jolige twinkeling, waarbij ik me erg thuis voelde. Meestal stond hij dan op vanachter het monumentale eikenhouten bureau waaraan hij in de herenkamer zat te werken, pakte me op, zwierde me een paar keer rond en zette me op zijn knie. Daar haalde ik ogenblikkelijk zijn gouden horloge, dat aan een gouden ketting vastzat, uit zijn vestzak, klapte het open en wond het op, waarna ik hem vroeg hoe laat het was. Dat deelde hij me dan altijd tot op de seconde nauwkeurig mee, waarna we naar de grote eikenhouten boekenkast liepen, de glazen schuifdeuren openden en aan het ritueel met de atlas begonnen.

Ik kreeg op zulke momenten altijd het idee dat ik een voor Opa belangrijke functie vervulde, dat ik afleiding bracht in zijn door talloze zakenzorgen gekwelde bestaan. Zo was het ook, geloof ik. In elk geval was ik voor Opa voorwerp van grote, niet-aflatende aandacht. Bij enkele gelegenheden had hij me uitgelegd hoe belangrijk ik als stamhouder voor de familie en voor hem persoonlijk was. Veel had ik er niet van begrepen, al snapte ik wel dat het helemaal niet onvoordelig was om enig kind te zijn als je een rijke opa had.

‘Niet meer op de zolder rondsnuffelen, stoute jongen,’ zei Opa. En, zijn stem verheffend zodat iedereen weer even stil werd om te

kunnen luisteren: ‘We gaan de hele zaak daarboven grondig opruimen, ik heb er nou genoeg van. Wie weet waar Bully de volgende keer mee aan komt dragen als we andere gasten hebben, die ons minder goed kennen.’

Mijn vader was inmiddels van de zolder teruggekeerd en leunde tegen de deurpost. ‘Er ligt verder niets bijzonders,’ zei hij toonloos. ‘In elk geval niets waar jullie je ooit ongerust over hoeven te maken.’

Gezeten op Opa’s knie als het kindeke Jezus voelde ik mijn grootvader bij die laatste woorden van zijn oudste zoon verstarren. Maar nog voor dat hij kon reageren kraaide Omi, die dol was op canasta, met haar door doofheid vervormde stentorstem: ‘*Kommt, Kinder, spielen wir jetzt mal endlich!*’ Zwijgend schoof mijn vader aan de kaarttafel aan, waar behalve Omi, Trees, Guus, Titty en Xeno al hadden plaatsgenomen. Opa zette me neer op de grond, excuseerde zich en vertrok naar boven. Wera bleef op de sofa zitten en keek uit het raam. Ik voelde dat ik het middelpunt was geweest van iets belangrijks en ging op zoek naar Freddy, mijn hond. Die zou ik alles tot in de kleinste details gaan vertellen, zoals we hadden afgesproken.

–TWEE–

Het huis waarin ik opgroeide was een forse villa in Voorburg. Die staat er nu nog steeds, maar heeft zijn grote, geheimzinnige achtertuin grotendeels aan oprukkende flatgebouwen moeten prijsgeven. In die tuin van 1948 zwierf ik dagelijks urenlang rond. Voordat ik dat deed had ik vanaf het achterbalkon mijn landgoed in ogenschouw genomen, meestal met een veelkleurige Russische shawl van mijn grootmoeder als teken van grafelijke waardigheid om mijn schouder geslagen. Er heerste een bedrieglijke rust, maar ik voelde dat er naar me geloerd werd. Ik wist na enige tijd op grond van heimelijke verkenningstochten precies waar mijn vijanden zaten, bedacht plek-

ken waar ik me kon verstoppen om hen te bespieden en bepaalde zorgvuldig met welke middelen ik de beslissende veldslag, die onafwendbaar naderbij kwam, zou gaan winnen. Ik had daarbij een bondgenoot nodig. Freddy lag voor de hand, maar hij was helaas dikwijls onvindbaar. Hoe vaak mijn grootvader niet een advertentie in de krant had gezet als Freddy weer eens de hort op was! ‘Waarom heb je hem laten wegllopen?’ vroegen mijn huisgenoten dan ontsteld. ‘Omdat hij me dat heeft gevraagd,’ antwoordde ik steeds, en dat was ook zo. Freddy was dus onbetrouwbaar en vriendjes had ik nog niet.

De familie was uiteindelijk in januari 1940 in Voorburg terechtgekomen, na een overhaaste vlucht uit Riga, de stad waar Opa een kwarteeuw eerder, aan het begin van de Eerste Wereldoorlog, vanuit zijn geboorteplaats Laren naartoe was getrokken. Zijn beweegredenen voor deze expeditie zijn altijd enigszins onduidelijk gebleven. Volgens Xeno, die hem van al zijn kinderen ongetwijfeld het best gekend heeft, was het een diep pacifistisch gevoel geweest dat Opa oostwaarts had gedreven: ‘Hij was bang dat Nederland bij de oorlog betrokken zou raken en dat hij zou moeten meevechten. Daar was hij principieel tegen.’ Ik was toen ik dit hoorde nog te klein om de logische vraag te stellen waarom hij dan uitgerekend naar Letland was gegaan, een omstreden gebied aan de rand van het overkokende revolutionaire Rusland. Later ben ik daar nooit meer op teruggekomen; misschien wel omdat ik onbewust het raadsel rond mijn grootvader wilde vergroten, maar ook omdat ik inmiddels een even bizarre als romantische verklaring van een en ander had opgevangen.

Opa was in eerste instantie naar Denemarken gegaan, met de bedoeling daar een exportbedrijf in groenten en fruit op te zetten. Hoewel de aard van deze bezigheid mij, vanwege de vermeende burgerlijkheid ervan, met diepe schaamte vervulde, kon ik er nog wel begrip voor opbrengen. In oorlogstijd zijn producten uit de groene

sector nu eenmaal schaars en zijn appels en peulen dus gewilde handelswaar. Dat Opa, toen de zaken eenmaal begonnen te lopen, zijn aanbod verruimde tot spullen waar vechtende legers blij mee zijn, vond ik meteen al een stuk interessanter. Hij had van zijn agrarische winsten een trawler gekocht en was daarmee de havens aan de Oostzee gaan bevaren, met duistere, maar daarom niet minder intrigerende lading. Die spullen had hij betrokken van al even obscure tussenhandelaren in Antwerpen.

Op een van die tochten had hij, in 1917, de oude Hanzestad Riga aangedaan. Bij vertrek uit Kopenhagen had een Deense kennis van hem, de jonge arts Arnold Berg, een brief aan hem meegegeven voor een Russische gravin, luisterend naar de curieuze naam Erica Fanny von Schumacher. Berg had deze jonge vrouw het jaar daarvoor ontmoet in Astrachan aan de Kaspische Zee, waar ze als verpleegster de Russische gewonden die van het front kwamen verzorgde. Berg, die leidinggaf aan een internationale hulpbrigade van het Rode Kruis, was tot over zijn oren verliefd geraakt op deze struise suffragette, die in alles leek te beantwoorden aan de traditionele noordse gevoelens over de vrouw: ze was zelfstandig, doortastend, zeer geestig en origineel. Niet buitengewoon mooi, maar wel heel aards en warm.

Dat ze in Astrachan verkeerde, diep in het Russische achterland, had ook een aantrekkelijke reden: als adellijke Russische jongedame leek ze, zeer tegen haar zin, voorbestemd om de opleiding tot hofdame aan het Smolny Instituut in Sint-Petersburg te volgen – haar vader was hofraad bij Nicolaas II –, maar toen de koets voorreed om haar af te halen, explodeerde haar afkeer van de loze *pompe* van de Romanovs en verborg ze zich in een kast. Dit signaal werd gelukkig goed opgepakt door haar ouders, die verder niet aandrongen en erin slaagden (de tsaar had wel andere dingen aan zijn hoofd op dat moment) haar als vervangende dienst in het Astrachanse *Hinterlandlazaret* te laten plaatsen. Daar was ze dokter Berg tegengekomen.

‘Geen bijzondere kerel,’ zoals ze me een halve eeuw later toevertrouwde. ‘Wel een goede dokter, maar meer een *prostak*, begrijp je, Boelitsy. Een sukkel.’ Natuurlijk had ze gezien hoe deze Deense sukkel reddeloos in haar netten verstrikt raakte.

Toen echter de Nederlandse koopman Joannes Münninghoff de brief van Berg – waarin ongetwijfeld, naast allerlei zoetgevooidheden, een nadere precisering van de huwelijksvoorbereidingen stond vermeld – aan het hem opgegeven adres in Riga bij de gravin Von Schumacher afleverde, veranderden drie levens radicaal. Mijn grootvader zag de vrouw van zijn leven en verklaarde niet meer zonder haar te kunnen, het gravinnetje kon niet op tegen zijn overtuigingskracht, en Berg werd stilzwijgend afgeserveerd. Het huwelijk tussen Joannes Münninghoff en Erica von Schumacher werd uiteindelijk op 19 oktober 1919 in de Dom van Riga gesloten.

Mijn grootvader was toen al redelijk welgesteld. Nog niet zo puissant rijk als hij vijftien jaar later door een bizarre speling van het lot zou worden, maar hij behoorde al wel tot de bovenste laag van de buitenlandse kolonie in Letland, waarin Duitse, Scandinavische en Nederlandse handelaren de boventoon voerden. Hoe hij dat in zo korte tijd voor elkaar had gekregen is nooit geheel duidelijk geworden.

Als twaalfjarige, toen mijn antennes voor familieroddels eindelijk goed waren afgestemd, hoorde ik de soms bittere discussies die over de toenmalige activiteiten van de Oude Heer, die inmiddels al een paar jaar dood was, op verjaardagen gevoerd werden. ‘Natuurlijk is hij de wapenhandel in gegaan,’ zei oom Jimmy, de tweelingbroer van oom Xeno en met afstand de slimste van de kinderen. ‘Wat dacht je dan? Dat hij soms tomaten en komkommers in die schepen van hem vervoerde? Die oorlog, dat was een buitenkans voor hem. En die kans heeft hij zeker gegrepen. Zo iemand was hij wel.’ Dat moesten de anderen toegeven, zelfs Xeno, die als enige met Opa op goede voet had gestaan en hem vereerde.

‘Kansen, ja. Maar het hoeven toch niet per se wapens geweest te zijn?’ bracht Xeno in het midden. ‘Dekens of veldflessen, dat kan toch ook?’

Daar moest iedereen om lachen, vooral Trees, Xeno’s roodharige Wassenaarse vrouw, die uitmuntte in sarcasme. ‘Ja, of misschien wel baretten of condooms,’ gierde ze, waardoor Xeno weer nijdig werd en met trillende onderlip uitriep: ‘Het is een schande, zoals jullie hier mijn vader te kijk zetten!’

Zijn vader. Het verbaast me nu dat niemand in de lacherige mêlee over deze woorden schamperde, zoals het me ook verbaast dat niemand de Oude Heer in wezen echt kende.

Het hardnekkige verhaal in de familie was immers dat het Sylvesterfeest op 31 december 1924 in huize Münninghoff te Riga zeer uit de hand was gelopen en was ontaard in een losbandig bacchanaal, waarbij de echtelieden en de ongeveer dertig gasten in bonte afwisseling de ruime hoeveelheid slaapkamers in dat huis hadden opgezocht. Dat was geheel conform de tijdgeest, die in die jaren omsloeg van melancholiek de naweeën van de Grote Oorlog ondergaan naar een soort ongecontroleerde wildebrasserij met veel seksuele vrijheid en een hang naar experimenteren. De gevolgen daarvan werden in onze familie in september 1925 zichtbaar, want toen beviel Omi van een tweeling, Xeno en James.

Al snel na de geboorte waren de kreten van ongelovige verbazing tijdens de kraambezoeken niet van de lucht, want een tweeling die zo weinig op elkaar leek had men nog nooit eerder gezien. Dat de kinderen verschillende bloedgroepen bleken te bezitten, versterkte natuurlijk de geruchten die onmiddellijk op gang kwamen. James, die vrijwel direct de koosnaam Jimmy kreeg, die hij zijn hele leven heeft behouden, was donkerharig en vertoonde duidelijke familietrekken, maar Xeno was lichtblond en leek meer op – ja, op wie eigenlijk? Schalkse toespelingen werden in het bijzijn van mijn grootvader uiteraard onderdrukt, maar iedereen die zich de gastenlijst

nog in herinnering kon brengen kwam al gauw tot de conclusie dat de gravin na of voor een liefdesdaad met haar wettige echtgenoot diezelfde nacht ook had toegegeven aan de charmes van een van hun huisvrienden, de zakenman Hermann Krommer.

Zelf van Baltische komaf had deze Krommer, een marineofficier die in Riga een imperium van houtzagerijen en meelfabrieken had opgebouwd, in de eerste jaren van Opa's zakenavontuur in Letland de jonge Nederlander meerdere malen geholpen, en al was dat natuurlijk altijd een zaak van wederzijds profijt geweest, toch was er naast een commerciële relatie ook een echte vriendschap tussen beide mannen ontstaan. Het was voorts een publiek geheim dat Erica Munninghoff en Lotte Krommer hartsvriendinnen waren geworden, die af en toe gezamenlijk op mannenjacht gingen. Meestal bleef het bij intensieve flirtpartijen, maar er waren uitzonderingen.

—DRIE—

De stap van obscure sjacheraar naar gerespecteerde oligarch zette mijn grootvader in het begin van de jaren dertig. Letland was in die tijd net als nu een eigenheimerige boerensamenleving. Maar het na de Eerste Wereldoorlog zelfstandig geworden land had natuurlijk wel, grenzend aan de bedreigende gigant USSR, een strategisch interessante ligging, en Riga, van oudsher als Hanzestad erg internationaal georiënteerd, was een ideale post voor spionnen, correspondenten en diplomaten. Dat verhief de lokale Letse politiek automatisch tot een veel belangrijker niveau dan waar ze eigenlijk recht op had. Er speelden op politiek terrein heel wat intriges, die nauwlettend door de buitenlandse gemeente gevolgd werden.

Voor al in 1934, toen er presidentsverkiezingen voor de deur stonden. Een van de kandidaten was Karlis Ulmanis, die al in 1905, toen Letland nog deel uitmaakte van tsaristisch Rusland, geprobeerd